

KUR'ÂN IŞIĞINDA ŞİDDET SORUNUNA BİR BAKIŞ

Abdulkaki GÜNEŞ*

ÖZET

Medeniyetler şiddet üzerine kurulamaz. Zorla, baskıyla bir medeniyetin yükselmesi insan doğasına aykırı bir olgudur. Bu gerçek peygamberlerin mücadelelerinde görüldüğü gibi, şiddete karşı şiddete başvurmeyen, zorluklara sabırla karşılık veren Âdem'in oğlu Habil örneğinden de açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Nereden gelirse gelsin, baskı ve zorlamanın her çeşidi, kişiliğin tabii gelişimini ve arınmaya kavuşmasını engeller. Bu yüzden Yüce Allah, Hz. Peygamber'e insanları İslâm'a girmeleri için zorlamamasını, bunun faydasız olacağını beyân etmiştir. İlerlemenin, değişimin ve yapılanmanın yolu baskı uygulamak, dayatmada bulunmak ve kan dökmekle değil, barış, sevgi, hoşgörü ve ikna ile ancak gerçekleşebilir.

Anahtar Kelimeler: şiddet, hoşgörü, barış, sünnetullah, medeniyet.

ABSTRACT

A LOOK AT THE PROBLEM OF VIOLENCE IN THE LIGHT OF THE KORAN

Civilizations can not be based on violence; any effort to enhance a civilization through forcefull means and repression would result in an incoherence with human nature. Such reality has long been enshrined in the practise of the prophets and the example of Adam's son Habil, who responded to repression and riot with fortitude and patience can be understood quite clearly.

No matter where it comes, every kind of repression puts constrains in the way to personal betterment and purification. This is why Allah commanded his prophet not to force his people to chose İslam and says that any effort to do this would result in vain. So, the way to improvement, change and construction could only be possible through peace, love, tolerance and persuasion not through repression and bloodshed.

Key Words: violence, tolerance, peace, divine law, civilization.

* Doç. Dr., Y.Y.Ü. İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı.
e- posta: abdulbakigunes@hotmail.com.

Giriş

Arapça bir kelime olan şiddet, katlanılması güç olan şey anlamındadır. Savaş ve hastalık şiddeti gibi.¹ Türkçe'de de şiddet, karşıt görüşte olanlara, ikna etme ve uzlaştırma yerine kaba kuvvet kullanma, toplumda kargaşa ve kaos meydana getirme gibi anlamlarda kullanılmaktadır.² Bu anlamıyla şiddet, daha çok Arapça kökenli "unf"³ ve İngilizce'deki violence kelimeleriyle eş anlamlıdır. Nitekim violence kelimesi, kişisel özgürlüğü zor yoluyla kısıtlama, büyük güç, sertlik gibi anlamlara gelmektedir.⁴

Şiddet terimi bir yanda olgular ve eylemleri; diğer yanda da, gücün, duygunun varoluş üslubunu belirlemektedir. Buna göre şiddet huzurun karşıtı olduğu gibi, toplumun bağlı bulunduğu kuralları çiğneyen kaba güç anlamına da gelir. Nitekim şiddet diye çevirebileceğimiz Latince *violencia* kavramı, şiddet, sert ya da acımasız kişilik anlamlarına gelir. *Violare* fiili ise şiddet kullanarak davranmak, değer bilmemek ve kurallara karşı gelmek gibi anlamlara gelir.⁵

Şiddetin kaynağına ilişkin olarak, psikologlar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimisi saldırganlığın canlıların temel içgüdülerinden biri olduğunu ve bu nedenle toplumsallaşma sürecinde çok az değiştiğini, kimisi ise şiddetin sadece çevre etkenlerinden kaynaklanan bir davranış olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁶ Kur'an açısından baktığımızda da şiddet duygusunun doğuştan kaynaklanan bir özellik olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim ilk şiddet olayının Hz. Adem'in oğulları Habil ile Kabil arasında gerçekleştiğini görmekteyiz. Kabil'in kardeşi-ne: "*Seni mutlaka öldüreceğim*" sözünün ardından "*Nihâyet nefsi onu, kardeşini öldürmeye itti onu öldürdü ve böylece zıyan edenlerden oldu.*"⁷ ifadesi bu gerçeğe işaret etmektedir.

Ferud de, şiddeti yıkıcı bir iç güdü olarak tanımlamakta ve onun sorgulanabilir ve dizginlenebilir olduğunu,⁸ ancak bunun kolay bir iş olmadığını söylemektedir.⁹

¹ Mecdüddin Muhammed b. Yakub el-Firuzabâdi, *el-Kamusu'l-Muhit*, thk. Muhammed Naim, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993, üçüncü baskı, s. 372; Ahmed Muhtar Ömer, vd., *el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-Esasi*, el-Munazzametu'l-Arabiyye, 1989, s. 676.

² *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Yay., Ankara, 1988, "şiddet" maddesi.

³ Bkz. Ömer, *el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-Esasi*, 872.

⁴ Bkz. *Redhouse Sözlüğü*, İngilizce-Türkçe, İstanbul, 1984, "violence" maddesi.

⁵ Yves Michaud, *Şiddet*, çev. Cem Muhtaroglu, İstanbul, 1991, s. 7; David Parkin, "*Şiddet ve İrade*", *Antropolojik Açıdan Şiddet*, çev. Dilek Hattatoğlu, Ayrıntı Yay., trs. S. 250.

⁶ Bkz. Rafael Moses, "Şiddet Nerede Başlıyor?", çev. Ayşe Kul, *Cogito*, İstanbul, 1996, sayı: 6-7, Kış-Bahar, s. 23; Michaud, *Şiddet*, ss. 82, 87-88.

⁷ 5. Mâide, 27-30.

⁸ Bkz. Karen Horney, *Pisikanalizde Yeni Yollar*, çev. Selçuk Budak, Öteki Yay. Ankara, 1998, s. 101 vd.

Prehistorik kazılarda, şiddet kullanımına ilişkin ilk araçlar, mağaralarda ve açık yerleşim alanlarında tesbit edilmiştir. Günümüz insanın atası kabul edilen Homo Saphienes'in ortaya çıktığı üst paleolitik evrede; mızrak ucu, baltalar ve ok uçlarına bol miktarda rastlanılmıştır. Bu silahların daha çok hayatta kalma dürtüsüyle savunmaya yönelik kullanıldıkları düşünülmektedir. Ancak zaman zaman tür-İçi şiddet aracı olarak da kullanıldıklarına dair kimi bulgulara rastlanmıştır. Örneğin neolitik çağa ait bazı insan kafataslarında silah yarısı izi tesbit edilmiştir.¹⁰

Biz bu makalemizde doğal gelişmenin ve özgürlüklerin önündeki her türlü engel ve benzeri anlamlara gelen *şiddeti*, Habil'in kıssası ile peygamberlerin kavimlerine karşı verdikleri mücadele ışığında ele alacağız.

1- Habil ve Şiddet Sorunu

Zor kullanarak insanların mutlu ve müreffeh olacakları bir medeniyeti inşa etmek insan doğasına aykırı bir olgudur. Bu gerçek, peygamberlerin mücadelelerinde görüldüğü gibi, şiddete karşı şiddete başvurmeyen, zorluklara sabırla karşılık veren Âdem'in oğlu Habil'in kıssasından da açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Habil, kardeşi Kabil'e Allah katında yapılan amellerin kabulüyle ilgili şu değişmez ölçüyü hatırlatır: "*Allah, (kurbanı) yalnız O'na karşı sorumluluk bilincine sahip olanlardan kabul eder.*"¹¹ İnanan kardeş, azgın kardeşine amellerin kabul şartını belirttikten sonra, şiddete karşı şiddete başvurmeyeceğini da büyük bir nezâketle ifade eder:

*"Andolsun, eğer sen beni öldürmek için bana elini uzatırsan, ben seni öldürmek için sana elimi uzatmam. Çünkü ben âlemlerin Rabbinden korkarım!" "(Beni öldürürsen) dilerim ki sen, benim günahımı da, kendi günahını da yüklenip ateş halkından olasan! Zâlimlerin cezası budur."*¹²

Habil'in dünya görüşünde baskıya, zorbalığa yer yoktur. Savaş ve düşmanlığın ortadan kaldırılması, insanların barış ve kardeşlik içinde yaşayabilmeleri, mutluluğun neşvu nema bulması için ancak Habil'in yolunu takip etmekle mümkündür. Hadiste bu gerçek şöyle ifade edilmiştir:

"Bir kişi Hz. Peygamber'e; 'Ey Allah'ın Resûlü, biri benim evime girer ve beni öldürmek için elini bana uzatırsa bu durumda ne yap-

⁹ Alexander Mitscherlich, "Zulüm Üstüne Savaşlar", çev. Necmettin Sevil, *Cogito*, İstanbul, 1996, sayı: 6-7, Kış-Bahar, s. 224.

¹⁰ Eyyüp Ay, "Din ve Şiddetin Anlak Karelerinden Kesitler...", *İslâmiyât*, Ankara, 2002, c. 5, sayı: 1, ss. 15-16.

¹¹ 5. Mâide, 27.

¹² 5. Mâide, 28-29.

mamı tavsiye edersiniz?' diye sordu. Hz. Peygamber, 'sen Âdem'in oğlu gibi ol' diye cevap verdi."¹³

Diğer bir hadiste de Hz. Peygamber; "İki müslüman kılıçlarıyla birbirlerinin karşısına geçtiklerinde katil de maktul de cehennemdedir" diye buyurdu. Sahabenin, katil gibi maktulun de cehennemlik olmasına bir anlam verememeleri üzerine, Hz. Peygamber, "Çünkü maktul de diğerini öldürmeye isteklidir."¹⁴ diyerek konuya açıklık getirdi.

Kur'an'ın dünya görüşünü içselleştiren bir müslüman, herkesin barış içinde yaşamasını ister. Kimseye zor ve baskı uygulayarak düşüncesini empoze etmeye çalışmaz. Varlıkların en üstünü olarak yaratılan insana değer verir. Başkasının canına tecavüz etmeyi insanlık suçu sayar. İnandığı ilâhî Kitab bir insanı öldürmeyi bütün insanları öldürmekle, bir insanı yaşatmayı da bütün insanları yaşatmakla eş değer tutar.¹⁵ Onun için Müslüman başkasını öldürmeye değil, yaşatmaya çalışır.

Diğer yandan Kur'an'da, bir mü'mini kasten öldüren kişi cehennem azabıyla şiddetle tehdit edilmektedir.¹⁶ Bu gibi âyetleri delil getiren bazı alimler, adam öldürmek gibi büyük günah işleyenlerin dini ibadetleri yerine getirseler de ebediyen cehennemde kalacaklarını iddia etmektedirler.¹⁷ Hadiste de başkasını öldürmek küfür diye nitelendirilmektedir.¹⁸

Habil'in yolunu izleyen mü'minler, kendileriyle barışık oldukları gibi, diğer insanlarla, hatta diğer canlı varlıklarla ve yaşadıkları doğayla da barışıklırlar. Varlık dünyasındaki her şeyi inandıkları Yaratıcı'nın birer âyeti olarak görürler, hizmetlerine sunulan doğayı insanlığın refah ve mutluluğu için kullanmayı görev bilirlir.

Habil'in aksine kardeşi Kabil ise, zorbalığın sembolüdür. Onun hayat anlayışı; baskının, şiddetin ve adâletsizliğin üzerine bina edilmiştir. Ona göre haklı olan güçlü olandır, zayıf ise ezilmeye ve yok edilmeye mahkûmdur.

¹³ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., IV, 486, h. no: 2194; Ebu Dâvud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin, Dâru'l-Fikr, trs., IV, 103, h. no: 4268.

¹⁴ Müslim b. Haccac, *es-Sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdulkaki, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., IV, 2213, h. no: 2888.

¹⁵ 5. Mâide, 32.

¹⁶ 4. Nisâ, 93.

¹⁷ Bkz. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekir Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Dâru'l-Maârif, Beyrut, trs., I, 45.

¹⁸ et-Tirmizî, *Sünen*, IV, 486, h. no: 2193.

2- Peygamberler ve Şiddet Sorunu

Habil'in hoşgörüyü dayanan hayat anlayışını paylaşan peygamberler ve onların taraftarları da, hep mağdur ve ezilen taraf olmalarına rağmen şiddete şiddetle karşılık vermekten alabildiğince kaçınmışlardır.¹⁹ Çünkü baskı ve dayatma ile toplumların değişime uğramaları, medeniyet alanında ilerlemeleri mümkün değildir.²⁰ Kabil, kardeşini öldürmekle hiçbir fayda elde etmeyip aksine hem dünyada hem ahirette büyük zarara uğradığı gibi, şiddet ve terörle amaçlarına ulaşmaya çalışan toplumlar da bu dünyada mutlu bir hayat yaşayamayacakları gibi ahirette de mutsuz bir hayata mahkum olacaklardır.

Peygamberlerin toplumları tarafından dışlanmalarının, baskı ve zulme tabi tutulmalarının nedeni, onların bir terör eyleminde bulunmaları veya başkasına haksızlık etmeleri değil; sadece kâinâtın Yüce Yaratıcı'sına inandıklarını söylemeleri ve bu inançlarını başkasına aktararak onların da iman etmelerini istemeleridir. Bu hususu bazı peygamberlerin mücadele kıssalarından aktaralım:

Hz. Nuh, toplumunu tevhid inancına dâvet ederken, onlardan büyük bir tepki alması üzerine şöyle demiştir:

"Ey halkım, eğer benim kalkıp size Allah'ın âyetlerini hatırlatmam ağır geldiye, bilin ki, ben Allah'a dayandım. Siz de ortaklarınızla beraber toplanıp yapacağınız işi (iyice) kararlaştırın da işiniz başınıza dert olmasın. Sonra hükmünüzü bana uygulayın, bana hiç fırsat da vermeyin!"²¹

Âyetten açıkça anlaşıldığı üzere Hz. Nuh'un kavminden tepki görmesinin nedeni, onun şiddete dayalı herhangi bir eylemi değil, sadece onları Tevhid Dini'ne çağırmasıdır. Toplum, kendisini taşlamaya ve öldürmeye yeltendikleri halde o, buna karşı herhangi bir şiddet kullanmaya yeltenmemiştir.

Hz. Şuayb ve kendisine inananların yurtlarından çıkarılmaya zorlanmaları da sadece Yüce Allah'a inandıkları gerekçesine dayanmaktaydı:

"Kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler dediler ki: "Ey Şuayb, mutlaka seni ve seninle beraber inananları kentimizden çıkarırız, ya da dinimize dönersiniz!" Şuayb: "Peki istemesek de mi?dedi." "Allah, bizi sizin dininizden kurtardıktan sonra eğer tekrar ona dönersek, Allah'a yalan atmış oluruz. Rabb'imiz Allah, dilemedikten sonra o (sizin dediğiniz di)ne dönmemiz, bizim için olur şey değildir. Rabb'imiz,

¹⁹ Bkz. 6. En'âm, 34; 14. İbrahim, 12.

²⁰ Bkz. Sadık Kılıç, "İnsan Hakları Bağlamında Siyasal Hakların Kullanımı ve Bazı Etik Öncelikler", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 1998, c. XI, sayı: 3-4, s. 169.

²¹ 10. Yunus, 71.

bilgisiyle her şeyi kuşatmıştır. Biz Allah'a dayanmışız. Ey Rabb'imiz, bizimle kavmimiz arasında hak neyse ortaya çıkar. Çünkü hakkı ortaya çıkaranların en hayırlısı sensin!"²²

Âyetlerde görüldüğü gibi Hz. Şuayb ve kendisine inananlar, önce kavimlerinin tehditlerini hayretle karşılamış, sonra da kendi istekleriyle dinlerini terk etmeyeceklerini, Allah'ın dışında hiçbir gücün de kendilerini buna zorlayamayacağını güçlü ve mantıklı bir üslupla vurgulamışlardır. Hz. Şuayb'in kavmi daha da azgınlaşıp kendisini ölümle tehdit ettikleri halde yine o, buna karşılık şiddeti çağrıştıracak bir ifâde sarfetmekten kaçınmıştır.²³

Hz. Musa'nın Firavunla olan tartışmasında da aynı gerçeği görmekteyiz:

"Andolsun biz Musa'yı âyetlerimizle ve apaçık bir yetki ile gönderdik." "Firavun'a, Haman'a ve Karun'a, "(Bu), yalancı bir büyüçüdür." dediler."²⁴

Hz. Musa, sistemi temsil eden bütün güç odaklarıyla karşı karşıyadır. Hakkı örtmek için, önce onu halkın gözünden düşürmek istediler. Fakat gittikçe güç kazanıp taraftarı arttığında kaba kuvvete başvurdular:

"(Musa), onlara katımızdan hakkı getirince: "Onunla beraber inananların oğullarını öldürün, kadınlarını sağ bırakın!" dediler. Fakat kâfirlerin tuzağı hep boşa çıkar."²⁵

Firavun, inananların erkek çocuklarını öldürmekle tatmin olmamış olacak ki, Hz. Musa'nın bedenini de ortadan kaldırmak istemiştir:

"Firavun dedi: "Bırakın Musa'yı öldüreyim de, Rabb'ine yalvarsın (bakalım O, Musa'yı kurtaracak mı?). Ben onun, dininizi değiştireceğinden yahut yeryüzünde bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum"²⁶

Firavun'un "Bırakın Musa'yı öldüreyim" demesiyle Hz. Musa'yı öldürecek bir gerekçeye sahip olmadığı zımnen anlaşılmaktadır. Bunun için o, Hz. Musa'nın öldürülmesi konusunda kurmaylarının görüşüne başvurma ihtiyacı hissetmiştir. Âyetten şu da anlaşılıyor ki, savaş halinde olan din ile dinsizlik değil, din ile dindir. Firavun da bir dinin temsilcisiydi ve otoritesini borçlu olduğu bu dinin zayıflamasını veya yok olmasını istemiyordu. Hz. Musa, Firavun'un bu teh-

²² 7. A'râf, 88-89.

²³ 11. Hûd, 91-92.

²⁴ 40. Mü'min, 23-24.

²⁵ 40. Mü'min, 25.

²⁶ 40. Mü'min, 26.

ditleri karşısında sağduyusunu kaybetmemekte ve herhangi bir taşkınlık yapmadan Rabbine sığınmaktadır.²⁷

Firavun'un Hz. Musa'yı öldürmek istemesi üzerine, ailesinden imanını gizleyen biri Hz. Musa'nın, idamını gerektirecek bir suç işlemediğini mantıkî bir şekilde izah ederek Firavun ve avanesini ikna etmeye çalışıyor.²⁸ Salih kişinin akla ve kalbe yönelik samimi ve içten çağrısına karşı Firavun, her zorbanın içinde olduğu psikolojik bir ruh haliyle halkın serbest iradeleriyle ve hür düşünceleriyle karar vermelerini engelleyerek gerçeği araştırmalarına gerek olmadığını, onların yerine en doğru kararı kendisinin verdiğini şöyle ifâde eder:

"Firavun dedi: "Ben size yalnız (doğru) gördüğümü gösteriyorum ve ben sizi ancak doğru yola götürüyorum."²⁹

Yukarıdaki âyetler, dinle savaşıyan azgınlara sahip oldukları saltanatların er veya geç yok olmaya mahkum olduğu gerçeğini vurgulamaktadır. Nitekim halkına yol göstermeyi ve onları kurtuluşa çağırmayı imanın bir gereği olarak gören bu salih insan, bir beşer olarak elinden gelen her şeyi yaptıktan sonra gerisini Yüce Allah'a havale ettiği için zorbalara şerrinden kurtulmuş, Firavun'a yaltaklık yapıp onu zulüm yapmaya teşvik edenler ve Yüce Allah'ın gönderdiği dinle savaşmayı bir görev olarak üstelenenler ise en kötü akıbete uğramaktan kurtulamamışlardır.³⁰

İlk başta imanını gizleyip Firavun'u sağduyuya dâvet eden bu salih insan, "İnanan (adam) dedi ki: "Ey halkım, bana uyun, sizi doğru yola götürüyüm."³¹ âyetinden anlaşıldığı gibi, daha sonra imanını açığa vurarak Hz. Musa'nın tarafına geçmiş ve kavmini de kendisine uymaya dâvet etmiştir. Kaynaklarda Uzarsif adında birinin Hiksüsler tarafına geçerek büyük bir orduyla Firavun'a karşı isyan ettiği belirtilmektedir. Genel kanaat, söz konusu kişinin Hz. Musa olduğu yönünde olmasına rağmen, onun *Firavun ailesi mü'mini* olan bu salih kişi olması daha doğru görülmektedir.³² Tefsirlerde belirtildiğine göre Hz. Musa tarafına geçen bu salih insanı ortadan kaldırmak için gönderilen çok sayıda asker telef olurken kendisine herhangi bir zarar dokunmamıştır.³³ Çünkü hakkın ve adâletin yerleşmesi için elinden

²⁷ 40. Mü'min, 27.

²⁸ 40. Mü'min, 28.

²⁹ 40. Mü'min, 29.

³⁰ 40. Mü'min, 44-46. Âyetlerin tefsiriyle ilgili bkz. Seyyid Kutub, *Fi Zülâl'il-Kur'an*, çev. Heyet, Dünya Yay., İstanbul, 1991, 621 vd; Cevdet Said, *İslâmî Mücadelede Şiddet Sorunu*, çev. Halil İbrahim Kaçar, Pınar Yay., İstanbul, 1995, ss. 39-42.

³¹ 40. Mü'min, 38.

³² Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, trs., VI, 526.

³³ Bkz. Kadî Nasirüddin Abdullah b. Ömer el-Beydâvi, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Abdulkadir Arafât, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, V, 95; Ebu's-Su'üd Muhammed b. Muhammed el-İmâdi, *İrşadu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezayel-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, trs., VII, 278; Ebu'l-Fadl Şihâbüddin es-Seyyid

gelen her türlü gayreti gösterip gerisini Allah'a havale eden kişi, *sünnetullah* gereği ilâhî yardıma mazhar olacak ve şer odaklarına karşı galip gelecektir.³⁴

Peygamberler, kalplere hitap ederek gönülleri fetheden mesajı aktarır ve şiddetten sakındırırlar. Firavun, Hz. Musa'nın kalplere giren ve gönülleri fetheden mesajına karşı koyacak fikri mücadeleden yoksundu ve bu mesajın, kurulu sisteme alternatif olmasından dolayı onu öldürmek istiyordu. Çünkü fikrin bittiği yerde kaba kuvvet başlar. Diktatörler, delile delil ile karşılık vermekten aciz kaldıklarında, hasımlarını değişik bahanelerle hapse atmaktan veya öldürmekten çekinmezler. Böylece eksikliklerini ve sağlam bir düşünsel temellerinin olmadığı gerçeğini gizlemiş olurlar.³⁵ Güç odakları, düşman ilan ettikleri kişilerden gelecek kaba kuvvetten ziyâde, fikir ve düşünce gücünden korkarlar. Fikirlerin gönüllere nüfuz ettiğini hissettikleri an hemen kaba kuvvete başvurup hakkı yok etmeye çalışırlar. Bunu yaparken de dürüstçe davranmazlar, halkın tepkisini almak, kendilerini haklı çıkarmak için, hak taraftarlarını fitne ve fesat çıkarmakla, bozgunculuk ve anarşistlikle itham ederler. Nitekim Firavun da aynı yöntemle başvurarak Hz. Musa'yı halkın gözünden düşürecek ve ona yapacağı zulme zemin hazırlayacak argümanlar aramaya başlar:

"Firavun dedi ki: "Biz seni, içimizden bir çocuk olarak yetiştirmedik mi? Ömründe nice yıllar aramızda kalmadın mı?" "Sonunda, o yaptığın kötülüğü de yaptın, sen nankörlerden birisin."³⁶

Hz. Musa, Firavun'a minnet borcu olmadığını ve "O başıma kakatığın nimet de İsrailoğulları'nı köle yapman (yüzünden)dir."³⁷ diyerek kavmini köle edindiği için onu şiddetli bir şekilde eleştirmektedir. Bir çok müfessir bu âyetten Hz. Musa'nın kendisini yetiştirdiği için Firavun'a minnet borcu duymadığı, aksine İsrailoğulları'nı köle edinip zor işlerde çalıştırdığı vb. için onu kınadığı anlamını çıkarmaktadırlar.³⁸ İnsanlar tarih boyu, bu tür yöntemlerle güç odaklarına ve zalim iktidarlara kul köle edilmişlerdir. Bir insanın büyüüp yetiştiği ve ekmeğini yediği bir sistemin iyi-kötü yaptığı her şeyi kabullenmesi, ona boyun eğmesi; düşünen, akıl ve irade sahibi olan insanın şerefli ko-

Mahmud el-Âlusi, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ân'il-Azim ve's-Sab'îl-Mesâni*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1987, XXIV, 72-73.

³⁴ Bkz. 3. Al-i İmran, 173-174; 11. Hûd, 54-56; 39. Zümer, 36.

³⁵ Konuyla ilgili bkz. Said, *İslâmî Mücadelede Şiddet Sorunu*, ss. 41-43.

³⁶ 26. Şuarâ, 18-19.

³⁷ 26. Şuarâ, 22.

³⁸ Bkz. Hüseyin b. Mes'ud el-Beğâvî, *Meâlimü't-Tenzil*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987, III, 384; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekir el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Abdulalim, Dâru's-Şa'b, Kahire, h. 1372, ikinci baskı, XIII, 95-96; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, IV, 235; Ebu's-Su'ud, *İrşadu'l-Akli's-Selîm*, VI, 238; el-Âlusi, *Rûhu'l-Meânî*, XIX, 70.

numuyla bağdaşmamaktadır. İşte en ideal örnek insan olan peygamberler, insanın doğal yapısı ve yüce konumuyla bağdaşmayan şeyleri başkasının hatırı için kabul etmemişler, gerçekleri hayatları pahasına bile olsa haykırmaktan geri durmamışlardır.

Azgın diktatörlerin çevresindeki yaltakçı takımı da boş durmaz; efendilerine yaranmak, daha yüksek makam ve mevkileri elde etmek gibi onur kırıcı gerekçelerle hak taraftarı insanlara yapılan zulüm ve haksızlığın artması için onları fesatçılık ve bozgunculukla itham ederek efendilerini, kötülük yapmaya teşvik etmektedirler:

*"Firavun kavminin ileri gelenleri dediler ki: "Mûsa'yu ve kavmini, yeryüzünü fesada verip seni ve ilahlarını terk etsinler diye mi bıraktıyorsun? (Firavun): "Biz onların oğullarını öldüreceğiz, kadınlarını sağ bırakacağız. Biz daima onların üstünde eziciler olacağız!" dedi."*³⁹

Hız. Musa'ya yapılan bütün bu tehdit ve kışkırtmalara rağmen, o şiddeti çağrıştıracak ve karşı tarafın estirdiği terörü tahrik edecek bir tartışmaya girmekten kaçınmıştır. O, tevhid inancını tebliğ edecek sakin ve barışçıl bir atmosferin oluşması için son ana kadar her türlü gayreti sarfetmiştir. Kavminin kendisini taşlamaları karşısında Rabb'ine sığınmakta; ona inanmayıp karşı çıkmaları durumunda da kendilerinden uzak duracağını ve aynı davranışı da onlardan beklemesi, hoşgörü ve barışseverliğin son aşamasıdır.⁴⁰

Yüce Allah, Hız. Musa ve kardeşi Hız. Harun'u yeryüzünün en zâlimlerinden biri olan Firavun'a gönderirken ona bile yumuşak ve nazikçe yaklaşımlarını emretmiş ve Firavun'un yapacağı taşkınlığa cevap vermemelerini ima etmiştir.⁴¹ Bütün bu çabalara ve gösterilen mucizelere rağmen sapkınlıkta direnmeye devam eden Firavun, sahip olduğu güç ve kuvvet, kendisine hiçbir fayda sağlamamış ve Hız. Musa ile girdiği mücâdelede ilâhî vadin bir sonucu olarak yenik düşmüş, dünya ve ahiret azabını hak etmiştir.⁴²

Hız. Musa ve Firavun mücâdelesinden, Firavun'un başına gelen sıkıntı ve cezadan ve Yüce Allah'ın Hız. Musa'ya yaptığı yardımdan alınacak dersler vardır. Bu kıssada Hız. Muhammed'in ümmetine de şu uyarıda bulunmaktadır: Firavun ve ordusunun Hız. Musa'ya karşı geldikleri gibi, siz de Muhammed (s.a.s.)'i yalanlar ve haksızlıkta bulunursanız benzeri cezalarla cezalandırılmanız kaçınılmaz olacaktır.⁴³

³⁹ 7. A'râf, 127.

⁴⁰ 44. Duhân, 20-21.

⁴¹ 20. Tâhâ, 43-46.

⁴² 79. Naziât, 25-26.

⁴³ Bkz. Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Tahran, trs., ikinci baskı, XXXI, 43.

Yukarıdaki âyetlerden tevhid inancını güzel sözle tebliğ etmek mümkün olduğu sürece hedef kitleyle çekişmenin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Karşı taraftan bir baskı hissedildiği anda da tebliğ görevini yapanların barış talep etmeleri ve ifade hürriyetinin sağlanması için gerekli girişimlerde bulunmaları, çekişmeden ve şiddet çağrıştırarak her türlü eylemlerden kaçınmaları gerekmektedir. Nitekim Hz. Hüd, kavmini tevhid inancına çağırdığında onlar, "*Biz seni bir beyinsizlik içinde görüyoruz ve biz seni yalancılardan sanıyoruz!*"⁴⁴ diyerek kendisine ağır hakaretler ettikleri halde, o buna karşı sert bir cevap verme yoluna gitmeyip, aksine çok yumuşak ve nazik bir mukabelede bulunmuştur: "*Ey halkım, bende beyinsizlik yok, ben âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir elçiyim' dedi.*"⁴⁵

3- Tebliğ ve Şiddet Sorunu

Yüce Allah'ın Kur'ân'da, peygamberlerin ve salih kulların kavimleri ile olan mücadelelerini anlatmasındaki amaçlardan birinin de, inananların sefih ve sapkınlar nasıl hitap edeceklerini öğretmek olduğunu söyleyebiliriz. O halde hak tebliğcilerinin, cahil ve gerçeğe karşı kalpleri mühürlenmiş kaba insanların iftiralara ve seviyesiz sataşmalarına karşı sükûnetlerini muhafaza etmeleri, işi kişilik meselesi yapmamaları ve şahsiyetlerini küçültecek ifadelerle mukabelede bulunmamaları gerekmektedir. Karşı tarafın saldırısından kurtulmak için en zararsız yol takip edilmelidir. Nitekim Zülkarneyn, sahip olduğu muazzam ordu ve silah gücüne rağmen,⁴⁶ kendilerini savunmaktan aciz komşularına zarar veren Ye'cuc ve Me'cuc diye bilinen barbar toplumla mücadelede, onlarla savaşıp tümünü kılıçtan geçirme yerine, düşmanın saldırılarını kan dökülmeden püskürtecek bir set inşa etme yolunu daha uygun bulmuştur.⁴⁷ Yüce Allah bu kıssayı zikretmekle, inananlara savunma stratejilerinin nasıl olması gerektiğini bildirmektedir.

Yüce Allah'ın dinde her türlü baskıyı yasaklaması, Habil'in zorbalığa, baskıya değil, hoşgörü ve toleransa dayanan dünya görüşünün haklılığını ortaya koymaktadır.⁴⁸ Nereden gelirse gelsin, baskının ve zorlamanın her çeşidi, kişiliğin tabii gelişimini ve arınmaya kavuşmasını engeller. Bu yüzden Yüce Allah, Hz. Peygamber'e insanları İslâm'a girmeleri için zorlamamasını, bunun faydasız olacağını beyân etmiştir.⁴⁹ Kişinin kendini terbiye etmesi ve nefsinin arındırma-

⁴⁴ 7. A'râf, 66.

⁴⁵ 7. A'râf, 67.

⁴⁶ Bkz. el-Beğâvi, *Meâlimü't-Tenzil*, III, 178; el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmî'l-Kur'ân*, XI, 45-46; el-Hafız Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut, trs., II, 103.

⁴⁷ Bkz. 18. Kehf, 93-97.

⁴⁸ 2. Bakara, 256.

⁴⁹ 2. Bakara, 272; 80. Abese, 7; 88. Gâşiye, 21-22.

sı, ancak kendi hür iradesiyle mümkündür. Peygamberin görevi sadece doğruyu göstermekten ibarettir.⁵⁰ İnsanların hidâyeti ve doğru yolu bulmaları için gönderilen bütün peygamberlerin görevi, yalnızca "Hak" dâvetini insanlara eksiksiz olarak iletmektir.⁵¹ Hz. Peygamber (s.a.s.)'e, "*Sana lazım olan ancak apaçık tebliğdir*"⁵² buyruğu, aynı gerçeğe vurgu yapmaktadır.

İnsanların dünya görüşü, inanç ve yaşam biçimleri, dünyaya ve hayata bakış açıları ne olursa olsun, onlara baskı uygulamak, inançlarından vazgeçirmeye çalışmak Kur'ân tarafından kesin bir ifâdeyle yasaklandığı gibi, iyi niyetlerinden değil de savaşılabilecek yeterli güç ve yüreğe sahip olmadıklarından dolayı Müslümanların tarafındaymış gibi görünen insanları rahatsız etmek de yasaklanmıştır.⁵³

İnsanları mutlu ve müreffeh bir hayata kavuşturmak için çaba harcayan kimi peygamberin tebliğ stratejisi olarak karşı taraftan gelen şiddete karşı şiddetle cevap vermemeleri, bütün peygamberlerin saldırganları hoş gördükleri, katilleri bağışladıkları anlamına gelmez. Nitekim Kur'ân'da inananları öldürmeye çalışan saldırganların mütekebbiliyet esasına göre öldürülmeleri emredilmektedir.⁵⁴ Ayrıca Mümtehine sûresi 9 ve 10. âyetlerde mü'minlerin, kendileriyle savaşmayan ve onları yurtlarından çıkarmayan inkârcılarla iyi geçinmeleri ve onlara karşı adil olmaları tavsiye edilirken, buna karşı sırf inandıkları için kendileriyle savaşan ve onları aynı gerekçeyle yurtlarından çıkararakları dost edinmeleri yasaklanmaktadır.

4- Hz. Muhammed'in Şiddete Karşı Tutumu

Hz. Muhammed (s.a.s.) de, hiçbir maddî güç kullanılmadan değişimin ve ilerlemenin ortaya çıkabileceği gerçeğini ve uygar bir toplumun ancak baskı ve dayatmanın olmadığı bir ortamda teşekkül edebileceğini ispatlamıştır. Risâletin ilk on üç yılında bütün baskı ve tahriklere rağmen müslümanlar şiddete karşı şiddetle cevap vermemiştir. Bu da fikrî mücâdelede kaba kuvvete başvurma bir yöntem olmadığını ortaya koymaktadır. Müşriklerin eziyetlerine karşı sabırları tükenen sahabe, Hz. Peygamber'den, onlara karşı koymak için izin istediklerinde bu istekleri reddedilmişti:

"İbn Abbas'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Bir gün Abdurrahman b. Avf ve beraberinde bir grup Mekke'de Hz. Peygamber'e gelip "Ey Allah'ın Elçisi, biz müşrik iken hiç kimseye boyun eğmezdik, fakat müslüman olduktan sonra boynumuz büküldü." diye sıkıntılarını dile getirdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: 'Ben

⁵⁰ 80. Abese, 11-12; 18. Kehf, 29.

⁵¹ 24. Nûr, 54; 36. Yâsin, 17.

⁵² 16. Nahl, 82.

⁵³ 4. Nisâ, 90.

⁵⁴ 2. Bakara, 191; 9. Tevbe, 36.

affetmekle emrolundum, onun için kimseyle savaşmayın.' diye buyurdu. (İbn Abbas) 'Fakat Allah bizi Medine'ye yerleştirdikten sonra savaşmakla emrolunduk' dedi."⁵⁵

Yüce Allah, Mekke döneminde müslümanlara, eski âdetleri olan intikam, asabiyet ve dünyalık şeyler için savaş ve mücâdeleyi yasaklamış; rahmet ve şefkat hislerini aşıl原因an namaz ve zekâtı emretmiştir. Gönüllerindeki câhiliyye eseri olan asabiyet ateşi dinip yerine en mükemmel insanî duygular yerleşinceye kadar hal böyle devam etmiştir. Onun için işin başında cihadın hemen farz kılınmasını temenni etmişlerdir. Cihadın olmayışını bir zillet olarak telakki etmiş ve bunun için Hz. Peygamber'den izin istemişlerdir.⁵⁶

Mekke'de müşriklerin bütün kışkırtmalarına ve Hz. Bilal gibi zayıf mü'minlere yaptıkları işkence, Hz. Sümeyye ve eşi Hz. Yasir'i şehid etmelerine rağmen müslümanlar hiçbir karşılık vermemiştir.⁵⁷ Müşrikler, müslümanları terörize etmek, yahut başkalarının gözünde terörist gibi göstermek ve böylece onları toptan yok etme gerekçesi bulmak için şiddet eylemlerine başvurmaları konusunda ciddi bir çaba göstermişlerdir. Fakat müslümanlar hiçbir zaman onlara bu fırsatı vermemiştir. Bu nedenle tarih boyunca hak taraftarlarına yapılan baskı ve zulmün, sadece "Rabbimiz Allah'tır" demelerinden başka haklı ve tutarlı bir gerekçesi gösterilememiştir.⁵⁸

Allah yolunda çalışan, inandığı gibi yaşamak isteyen insanların bu davetlerinde ne kadar ciddi olduklarının sınanması için birtakım zorluklarla karşılaşmaları, işkencelere tabi tutulmaları, iftiralarla halkın gözünden düşürülüp toplumdan dışlanmaları *sünnetullah* gereğidir. Bu gibi sıkıntılarla karşı karşıya gelen insanların sabretmeleri ve tahriklere kapılıp şiddete başvurmamaları gerekir. Bütün geçmiş peygamberlere yapıldığı gibi son peygamber Hz. Muhammed'e de değişik baskılar yapılmıştır. Önce hafife alınıp kendisiyle alay edilmiş, gittiği yollara dikenler atılmış, daha sonra iftira kampanyalarıyla susturulmaya çalışılarak fitne çıkarmak ve bozgunculukla itham e-

⁵⁵ Ahmed b. Şuayb en-Nesâi, *el-Müctebe mine's-Sünen*, thk. Abdulfettah Ebu Gûdde, Mektebetu Matbuâti'l-İslâmiyye, Haleb, ikinci baskı, VI, 2; Hafız Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hakim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, II, 76; Ahmed b. Hasan Ebubekir el-Beyhakî, *Sünen*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Mektebetu Dari'l-Bâz, Mekke, 1994, IX, 11.

⁵⁶ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakim (Tefsiru'l-Menâr)*, Dâru'l-Marife, Beyrut, trs., ikinci baskı, V, 264.

⁵⁷ Bkz. İbn İshak Muhammed b. Yesâr, *Siretu İbn İshak, (el-Mubtede' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî)*, thk. Muhammed Hamidullah, Ma'hedu'd-Dirâsât, trs., IV, 172-174; Şemsuddin es-Sehâvi, *et-Tuhfetu'l-Latife fi Tarihi'l-Medine*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, I, 11; Ali b. Burhanuddin el-Halebî, *es-Siretu'l-Halebiyye*, Beyrut, h. 1400, I, 483.

⁵⁸ Bkz. Said, *İslâmî Mücadelede Şiddet Sorunu*, s. 50-51.

dilmiştir. Bunlar da fayda vermeyince; şer odakları, onun taraftarlarına fiili işkenceye başvurmuşlar ve nihâyet mübarek vücudunu ortadan kaldırma planları yapmışlardır.⁵⁹

Bu tür sıkıntılara maruz kalan sadece peygamberler değil, onların yolunu takip eden mü'minler de aynı sıkıntılarla karşı karşıya gelmekle sınanırlar. Fakat insanın da bir tahammül sınırı vardır. Hak taraftarlarının; güçlerinin bittiği, çıkış yolunun kalmadığı, her şeyin sona erdiği sanılan noktada ilâhî yardım tahakkuk eder.⁶⁰ İlâhî yardımın gelmesi, toplumların sıkıntıları bertaraf edecek eylemlerde bulunmasıyla yakından ilgilidir. Bu eylemlerin başında, Allah ile bağlantıyı koparmamak ve hak yolda yürürken başa gelecek sıkıntılara göğüs gerip mücadeleden kaçmamak gelir.⁶¹

Küfrün mantığı değişmediğinden her asır ve mekânda hakkın yerleşmesi için çalışan insanlar aynı şeylerle karşılaşabilirler. Onların yapacakları şey, bütün peygamberlerin ve onlara inanan insanların takip ettikleri yöntemi takip edip şiddete başvurmamaları, herkeşe karşı samimi ve dürüst olmaları, düşmanlarına ve mallarına herhangi bir zarar vermemeleri, düşmanları dahil herkesin güvenini kazanmaları gerekir. Böylece şiddet taraftarı olmadıklarını kanıtlamış olacaklardır. Nitekim Mekke müşrikleri, Hz. Peygamber'i ortadan kaldırmak ve onu tarih sahnesinden silmek için can atmalarına rağmen, onun güvenilir biri olduğundan kuşkuya düşmemişlerdir. Kaynaklarda belirtildiği gibi o da, Mekke'den hicret etmek zorunda kaldığı sırada bile bu güven duygusunu zedeleyebilecek her türlü eylemden kaçınmış, kendisine bırakılan emanetleri sahiplerine vermek için Hz. Ali'yi görevlendirmişti.⁶²

5- İslâm'da Savaşın Amacı

Kur'an'ın şiddetten kaçınmaya ve barışa çağıran bütün bu mesajlarına rağmen Resûlullah döneminde savaşların neden yapıldığı sorusu akla gelebilir. Şunu hemen belirtelim ki, söz konusu dönemdeki savaşlar; tecavüz, baskı, hak ve hukuk gasbına değil, tamamen savunmaya veya karşı taraftan gelebilecek bir saldırıyı bertaraf etmeye yönelik olup inanan insanların üzerinde baskıyı önlemeye ve özgür bir ortamın oluşturulmasına matuftu:

"Kendilerine savaş açılanlara savaşma izni verilmiştir. Çünkü onlar zulme uğratıldılar. Allah onlara yardıma elbette kadirdir." "Onlar ki

⁵⁹ Bkz. İbn İshak, *Siretu İbn İshak*, IV, 172-174, 220; V, 227, 254.

⁶⁰ 2. Bakara, 214.

⁶¹ 7. A'râf, 128-129.

⁶² Mahmud Esad, *İslâm Tarihi*, sadeleştirilenler: Ahmed Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul, 1983, 528.

*sırf "Rabb'imiz Allah'tır." dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar."*⁶³

Tefsir kaynakları, Kur'an'da ilk kez savaş problemine, Hicri birinci yılın başlarında vahyedilen bu âyetlerle atıfta bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁴ İslâm'daki savaşın sadece savunmaya matuf olduğu gerçeği Bakara 190. âyetinde daha ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir:

"Sizinle çarpışmaya girenlerle Allah yolunda siz de çarpışın. Ama haksız yere saldırmayın. Çünkü Allah, saldırganları sevmez."

Bu âyet, müslümanların sadece kendilerini savunmak amacıyla savaşabileceklerini şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Tefsir kaynaklarında, âyette geçen "lâ ta'tedû" ifâdesi, *saldırmayın*, "mu'tedîn" ise, *saldıranlar* diye yorumlanmıştır.⁶⁵ Buna göre âyette, karşı taraftan herhangi bir saldırı olmaksızın savaşı başlatmak şiddetli bir şekilde menedilmiş ve Allah'ın savaşı başlatanlardan hoşnut olmadığı açık bir şekilde ifade edilmiştir diyebiliriz.

Aşağıdaki âyetten de savaşa ancak inanç hürriyetini savunmak ve zulmü ortadan kaldırıp özgür bir toplumu oluşturmak için başvurulabileceği sonucunu çıkarabiliriz:

*"Fitne kalmayınca ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla çarpışın. Eğer çarpışmaktan vazgeçerlerse artık zulme sapanlardan başkasına düşmanlık edilmez."*⁶⁶

Fitne kelimesi, Kur'an âyetlerinde geldiği bağlama göre; deneme,⁶⁷ musibet,⁶⁸ saptırma,⁶⁹ delilik,⁷⁰ azap,⁷¹ günah,⁷² savaş,⁷³ mazeret⁷⁴ ve kargaşa⁷⁵ gibi değişik anlamlara gelmektedir.⁷⁶ Yukarıda

⁶³ 22. Hac, 39-40.

⁶⁴ Bkz. Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, h. 1405, XVII, 171-173; Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, h. 1415, II, 735; el-Hafız Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, h. 1401, III, 226.

⁶⁵ Bkz. İmam Ebu Cafer en-Nehhâs, *Meâni'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ali es-Sabunî, Mekke, h. 1409, I, 105; el-Vâhidî, *el-Veciz*, I, 154; el-Beydâvî, *Envârut-Tenzil*, I, 476; el-Âlusî, *Rûhu'l-Meânî*, II, 75.

⁶⁶ 2. Bakara, 193. Ayrıca bkz. 8. Enfâl, 39.

⁶⁷ Örnek için bkz. 2. Bakara, 102; 6. En'âm, 53; 17. İsrâ, 60.

⁶⁸ 5. Mâide, 71; 22. Hac, 11; 24. Nûr, 63.

⁶⁹ 5. Mâide, 41, 49; 7. A'râf, 27; 17. İsrâ, 73; 37. Saffât, 162.

⁷⁰ 68. Kalem, 6.

⁷¹ 8. Enfâl, 25; 51. Zâriyât, 13-14.

⁷² 9. Tevbe, 49.

⁷³ 4. Nisâ, 91; 33. Ahzâb, 14.

⁷⁴ 6. En'âm, 23.

⁷⁵ 3. Al-i İmran, 7; 9. Tevbe, 47-48.

⁷⁶ Fitne kavramının Kur'an'da geldiği anlamlarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Muhammed H. Kemalî, "İslâm'da İfade Hürriyeti: Fitne Kavramının Tahlili", çev. Halim Sırçancı, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul, 1993, c. 1, sayı: 2, s. 40 vd.;

sunduğumuz âyet ile benzeri Enfâl 39'daki âyette gelen fitne kelimesi diğer bazı âyetlerde olduğu gibi⁷⁷ insanlar üzerinde baskı uygulamak, onların serbestçe inanma hürriyetlerini ortadan kaldırmak anlamına gelmektedir. Çünkü her iki âyet, kâfirlerin mü'minleri dinlerinden geri çevirmek ve onlara yaptıkları baskılar bağlamında zikredilmiştir. Bu âyetlerden, insanların hür iradelerine müdahale eden ve din seçme hürriyetlerine engel olan insanlara karşı savaşmanın dinî bir yükümlülük olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Âyetlerde insanları zorla dine sokmak için savaş emredilmediği gibi, böyle bir eylemde bulunmak yukarıda sunduğumuz Bakara 90. âyet ile aynı surenin "*Dinde zorlama yoktur*" meâlindeki 256. âyetiyle de menedilmiştir.

Genelde müfessirler, Bakara 193. ile Enfâl 39. âyetlerde geçen fitne kelimesinin şirk anlamında olduğunu, dolayısıyla yeryüzünde şirk kalmayınca ve hakimiyet tamamen İslâm'ın oluncaya kadar müşriklerle savaşmanın gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁷⁸ Oysa bu düşünce Kur'an'ın bizzat kendisine terstir. Nitekim bir önceki âyette savaştan el çekenlerle savaşılmayacağı belirtilmektedir. Bu da müşrik de olsalar barış isteyen insanlarla yapılan savaşa son vermenin gereğine işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in de Müslümanlara saldıran bazı müşrik kabileleriyle sonradan barış yapması da⁷⁹ bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Buna göre yukarıda meâlini verdiğimiz Bakara 193. âyetin manası şöyle olmaktadır: "Dinî yaşantınızdan dolayı size eziyet edecekleri ve dinî emirleri açıkça yerine getirmekten veya dine davet etmekten sizi alıkoyacak güçleri kalmayınca kadar ve herkesin, başkasından korktuğu için değil sırf Allah rızası için dinini yaşayabileceği bir özgürlük ortamına kavuşuncaya kadar onlarla savaşın."

Âyetlerden dinî yaşantının önündeki engellerin kalkması ve herkesin inandığı gibi yaşayabileceği özgür bir ortamın oluşmasından sonra din adına savaşılmayacağı anlaşılmaktadır. İslâm'daki savaşların bu amaca yönelik olduğu, kendisine yukarıdaki âyeti hatırlatıp niçin savaşmadığını soran kişiye İbn Ömer'in verdiği şu cevaptan da anlaşılmaktadır:

"Biz Resûlullah zamanında savaşıyorduk, çünkü Müslümanlar azınlıktaydı ve bu yüzden de kişi dini konusunda fitneye/baskıya

Emrullah İşler, "Fitne Katilden Beter mi? – Fitne Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu", *İslâmiyât*, Ankara, 1999, c. 2, sayı: 2, s. 137 vd.

⁷⁷ 2. Bakara, 191, 217; 4. Nisâ, 101; 10. Yûnus, 83, 85; 16. Nahl, 110; 29. Ankebût, 10; 57. Hadid, 14; 85. Burûc, 10.

⁷⁸ Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 192, 194; en-Nehhâs, *Maâni'l-Kur'an*, I, 108; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, I, 477; III, 108; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I, 228; II, 310; el-Âlusî, *Râhu'l-Meânî*, II, 76;

⁷⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, Ankara, 2003, I, 427 vd.

maruz kalıyordu; (müşrikler) ya onu öldürüyor ya da işkence ediyorlardı. Müslümanlar çoğunluğu elde edince fitne de ortadan kalktı."⁸⁰

Görebildiğimiz kadarıyla Kur'ân âyetleri, barış içinde yaşamının esas, savaşın ise kâfirlerin işi ve şeytanın yoluna gitmekle eş değer bir durum olduğunu ifade etmektedirler:

"Ey iman edenler! Hepiniz toptan barış içine girin. Şeytanın adımlarını izlemeyin. Çünkü o, sizin için apaçık bir düşmandır."⁸¹

"Ne zaman savaş için bir ateş yaksalar, Allah onu söndürür de onlar yeryüzünde yine bozgunculuğa koşarlar. Ama Allah, bozguncuları sevmez."⁸²

Yukarıda sunduğumuz âyetlerden ve verdiğimiz bilgilerden İslâm'ın kılıç zoruyla yayıldığı iddiasının gerçekte bağdaşmadığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu gerçeği insafli gayrimüslim bilim adamları da kabul etmektedirler. Nitekim Thomas Arnold, Hıristiyan tarihçilerin İslâm'ın silah zoruyla yayıldığı iddialarının tarihî gerçeklerle bağdaşmadığını söylemektedir. O, Hıristiyan ve Müslüman Araplar arasındaki dostça ilişkilerin var olması ve Hicretin birinci asrından itibaren Müslümanların Hıristiyanlara karşı gösterdikleri ve sonraki nesillerin de devam ettirdikleri hoşgörüden hareketle gayrimüslimlerin İslâm'a girmelerinin kendi hür iradeleriyle olduğu sonucuna varır. Hâlâ Müslüman toplumlarda gayrimüslimlerin var olmasının da bunun açık delili olduğunu belirtir.⁸³

Hz. Peygamber'in on yıllık Medine hayatında bizzat katıldığı 27 savaşta ve kendisinin gitmeyip sahabilerden birinin komutasında gönderdiği 48 kadar seriyede⁸⁴ Muhammed Hamidullah'ın tesbitine göre düşman saflarında sadece 250 kadar kişinin öldürülmesi⁸⁵ de

⁸⁰ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Cami'u's-Sahih*, thk. Mustafa Dib el-Buğa, Beyrut, trs., IV, 1641, Kitabu Tefsiri'l-Kur'ân (65), Süretu'l-Bakara (2), bab: 32, h. No: 4243.

⁸¹ 2. Bakara, 208.

⁸² 5. Mâide, 64.

⁸³ Bkz. Thomas Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Ankara, 1982, ss. 62, 66.

⁸⁴ Abdülhay el-Kettâni, *et-Teratibu'l-İdariyye*, Beyrut, trs., II, 303.

⁸⁵ Muhammed Hamidullah, *Hiz. Peygamber'in Savaşları*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1981, s. 21.

Biz bu rakama Beni Kureyza Gazvesinde esir düşen Yahudilerin seçtikleri hakem tarafından Tevrat hükmüne göre -kaynaklarda sayıları 600 ile 900 arasında değişmektedir (Bkz. Muhammed Rıza, *Muhammedun Resûlullah*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1966, s. 238)- idam edilenlerin sayısını da eklersek yine de İslâm'ın insan hayatına verdiği değer ortaya çıkmaktadır. Zira bu rakam, dünya tarihinde yapılan savaşlarla mukayese edildiğinde milyonlarca insanın yaşadığı bir buçuk milyon kilometrekareden fazla bir alanda yapılan 75 kadar savaş ve gazvelerde öldürülen insan sayısı yine de çok azdır.

İslâm'ın insan yaşamına verdiği değeri ve öldürmenin değil yaşatmanın temel amaç olduğunu göstermektedir.

6- Şiddetten Kaçınma ve İlâhî Yardım İlişkisi

Yeni bir toplumu inşa etme mücâdelesini verilirken bu uğurda başa gelen sıkıntılara sabretmek; şiddete karşı şiddete başvurmamak geçmiş bütün peygamberlerin takip ettikleri yöntem olduğu gibi son peygamber Hz. Muhammed'in de takip ettiği yöntemdir. Kavimleri tarafından yalanlanıp işkence edilen peygamber ve tabilerine Allah'ın yardımını gelip düşmanları cezalandırıldığı gibi, son Peygamber ve tabilerininin de uğradığı sıkıntılara karşı Allah'ın yardımına mazhar olmaları ve düşmanlarının cezalandırılmaları Yüce Allah'ın yarası gereğidir:

"Onlar sadece kendilerinden önce gelip geçenlerin başlarına gelen günler gibi (acı günler) bekliyorlar öyle mi? De ki: "O halde bekleyin, ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim!" "Sonunda elçilerimizi ve inananları kurtarırız. İşte böyle, üzerimize bir borç olarak mü'minleri kurtarırız."⁸⁶

Yüce Allah yukarıdaki âyetlerde Nuh, Âd ve Semûd kavimleri gibi kendilerine gelen peygamberleri yalanlayıp işkence eden kavimlerin uğradıkları korkunç akıbetlere dikkat çekerek Hz. Muhammed kavminin de onların yaptıklarına benzer fiillerde buldukları takdirde, aynı cezanın başlarına geleceği uyarısında bulunmaktadır. Müfessir Taberî bu âyeti şöyle yorumlamaktadır:

Ey Muhammed, kavminden olan şu müşriklere de ki; Allah'ın azabıyla helâk olan önceki milletlerin başına gelen benzer felâketlerin gelmesini bekleyin. Böyle bir felâket geldiğinde sadece peygamberleri yalanlayanlar helâk olduğu için, siz Muhammed'i yalanlayanlar da helâk olacaksınız. Daha önce kavimlerini helâk ettiğimiz peygamber ve onlara uyanları kurtardığımız gibi, elçimiz Muhammed'i, ona inanan, tasdik eden ve dinine tabi olanları da kurtaracağız. Önceki peygamberleri ve onlara uyan mü'minleri kurtarıp kavimlerini helâk ettiğimiz gibi, ey Muhammed seni ve sana inananları da kurtarmak bizim için yerine getirilmesi gereken bir görevdir.⁸⁷

Yüce Allah, doğruluğu, hoşgörüyü ilke edinenleri, dayatma ve zorlama yolunu benimseyenlere egemen kılmıştır. *Rüşd* (doğru, tutarlı, sağlam) yolunu benimseyenlere, yeryüzüne hakim olma sözü vermiştir.⁸⁸ Baskının bir toplumu ileri götüremeyeceği gerçeği, güçlü silah ve orduya sahip Sovyetler Birliği'nin dağılmasında açık bir şe-

⁸⁶ 10. Yûnus, 102-103.

⁸⁷ et-Taberî, *Câmi'l-Beyân*, XI, 176. Ayrıca bkz. Abdülbaki Güneş, *Kur'ân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, İstanbul, 2005, s. 211 vd.

⁸⁸ 21. Enbiyâ, 105.

kilde tecelli etmektedir. Yetmiş yıl boyunca uygulanan baskı ve dayatmalar onu ayakta tutmaya yetmemiştir. Zira toplumu ayakta tutmanın temel dinamiklerinden biri sevgi ve bağlılıktır. Bunların ise baskıyla yerleşmeleri mümkün değildir. Sovyetler Birliği'nin dayatmacı ve baskıcı bir politika izlemesi, halkta devlete karşı bir nefret hissi meydana getirmişti.⁸⁹ Devletin, toplumu değiştirme ve yeniden yapılandırma uğruna yaptığı bütün çabalar boşa çıkmış, baskı karşısında bunalan halk, manevî dayanaklardan da mahrum olduğu için tamamen atalete sürüklenmiş, kendini içki ve uyuşturucuya kaptırmış ve en ufak bir menfaat karşısında devletine her türlü zararı vermeye hazır bir duruma gelmişti.

Çağımızda Japonya ve Almanya gibi ülkelerin maddî alanda ilerleme kaydetmeleri, şiddetin ortadan kaldırılmasından sonra olmuştur. Bu ülkeler, şiddet ve askerî müdahaleleri terk ettikten sonra kısa zaman zarfında müreffeh bir hayata kavuşabilmiş ve ilerlemenin baskıyla değil, hür bir ortamda doğa kanunlarını keşfetmekle ve bilimsel yöntemlerle mümkün olabileceği gerçeğini ispatlamışlardır. Baskının olduğu bir yerde insanların fikir üretmeleri, gelişme göstermeleri çok zor; hatta imkansızdır. Çünkü geleceğinden endişe duyan, her an bir sıkıntıyla karşı karşıya kalma duygusuyla yaşayan bir insanın verimli olması mümkün değildir. Baskıcı rejimlerin ve *dogmaların* hakim olduğu toplumların geri kalmalarının temelinde yatan en önemli nedenin bu olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

Bütün peygamberler insanları mutlu edecek bir hayat anlayışını getirmişlerdir. Onlar, insanın fitratından kaynaklanmayan, sonradan arız olan anlayış ve düşünceleri kökten değiştiren, hoşgörüyeye dayalı bir mesaj ile gelip insanların dünya ve ahirette mutlu olmaları için mücadele etmişlerdir. Peygamberler bu mücadelelerinde şiddet ve baskıya başvurmamışlardır. Çünkü insanın huzur bulacağı müreffeh bir yaşam, ancak şiddetin, kanın ve göz yaşının olmadığı bir ortamda mümkün olabilir. Peygamberlerin hayat anlayışları, akli muhakemeye ve ikna etmeye dayanmaktadır. Onlar, insanları diriltip yapılandırarak ilâhî mesajı tebliğ ederlerken, zora dayalı bütün eylemlerden kaçınmış ve dayatmacı yaklaşımları bir yöntem olarak kabul etmemişlerdir. Peygamberlerin misyonu terör estirerek toplumları ifsat etmek değil, barışçıl yöntemlerle onları ıslah edip erdemli toplumlar inşa etmektir.

Peygamberlerin dışındaki insanların da yeryüzündeki misyonları zorbalık, bozgunculuk yapmak ve kan dökmek değil; aksine yeryüzünü imar, ıslah etmek ve insana değer verip yaşatmaktır. Nitekim

⁸⁹ Bkz. Said, *Âdemin Oğlu Habil Gibi Ol*, ss. 351-352.

Yüce Allah, Hz. Âdem'i yeryüzünde halife olmak üzere yaratacağını bildirdiğinde, melekler böyle birinin fesat çıkaracağına ve kan dökceğine karşı endişelerini dile getirmişlerdi.⁹⁰ Meleklerin, insanoğlunun işleyebileceği günahlar arasında Allah'a inanmama ve benzeri büyük günahları değil de, fesat çıkarma ve kan dökme günahlarını zikretmeleri ilgi çekicidir. Onların bu ifâdelerinde, söz konusu iki günahın diğer bütün günahların temeli olduğuna işaret vardır.

Yüce Allah'ın dinde her türlü baskıyı yasaklaması, Habil'in zorbalığa, baskıya değil, hoşgörü ve toleransa dayanan dünya görüşünün haklılığını ortaya koymaktadır. Nereden gelirse gelsin, baskının ve zorlamanın her çeşidi, kişiliğin tabii gelişimini ve arınmaya kavuşmasını engeller. Bu yüzden Yüce Allah, Hz. Peygamber'e insanları İslâm'a girmeleri için zorlamamasını, bunun faydasız olacağını beyân etmiştir. Kişinin kendini terbiye etmesi ve nefsini arındırması, ancak kendi hür iradesiyle mümkündür. Peygamberin görevi sadece doğruyu göstermekten ibarettir.

⁹⁰ 2. Bakara, 30.

KAYNAKÇA

- Âlusî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ân'i'l-Azîm ve's-Sab'i'l-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1987.
- Arnold, Thomas, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Ankara, 1982.
- Ay, Eyyüp, "Din ve Şiddetin Anlak Karelerinden Kesitler...", *İslâmiyât*, Ankara, 2002, c. 5, sayı: 1.
- Beğâvî, Hüseyin b. Mes'ud, *Meâlimü't-Tenzil*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987.
- Beydâvî, Kadî Nasirüddin Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Abdulkadir Arafât, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.
- Beyhakî, Ahmed b. Hasan Ebubekir, *Sünen*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Mektebetu Dari'l-Bâz, Mekke, 1994.
- Buharî, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail, *el-Cami'u's-Sahih*, thk. Mustafa Dib el-Buğa, Beyrut, trs.
- Ebu Dâvud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin, Dâru'l-Fikr, trs.
- Ebu's-Su'ûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşadu'l-Akli's-Selim ilâ Mezaye'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, trs.
- Esad, Mahmud, *İslâm Tarihi*, sadeleştirenler: Ahmed Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul, 1983.
- Firuzabâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *el-Kamusu'l-Muhit*, thk. Muhammed Naim, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993, üçüncü baskı.
- Güneş, Abdulkaki, *Kur'ân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, İstanbul, 2005.
- Halebî, Ali b. Burhanuddin, *es-Siretu'l-Halebiyye*, Beyrut, h. 1400.
- Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1981.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, Ankara, 2003.
- Horney, Karen, *Pisikanalizde Yeni Yollar*, çev. Selçuk Budak, Öteki Yay. Ankara, 1998.

- İbn İshak Muhammed b. Yesâr, *Siretu İbn İshak, (el-Mubtede' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî)*, thk. Muhammed Hamidullah, Ma'hedu'd-Dirâsât, trs.
- İbn Kesir, el-Hafız Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut, trs.
- İbn Kesir, el-Hafız Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, h. 1401.
- İşler, Emrullah, "Fitne Katilden Beter mi? – Fitne Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu", *İslâmiyât*, Ankara, 1999, c. 2, sayı: 2.
- Kemalî, Muhammed H., "İslâm'da İfade Hürriyeti: Fitne Kavramının Tahlili", çev. Halim Sırçancı, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul, 1993, c. 1, sayı: 2.
- Kettânî, Abdulhay, *et-Teratibu'l-İdariyye*, Beyrut, trs.
- Kılıç, Sadık, "İnsan Hakları Bağlamında Siyasal Hakların Kullanımı ve Bazı Etik Öncelikler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 1998, c. XI, sayı: 3-4.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekir, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Abdulalim, Dâru's-Şa'b, Kahire, h. 1372, ikinci baskı.
- Kutub, Seyyid, *Fi Zülâl'il-Kur'ân*, çev. Heyet, Dünya Yay., İstanbul, 1991.
- Michaud, Yves, *Şiddet*, çev. Cem Muhtaroğlu, İstanbul, 1991.
- Mitscherlich, Alexander, "Zulüm Üstüne Savaşlar", çev. Necmettin Sevil, *Cogito*, 1996, İstanbul, sayı: 6-7, Kış-Bahar.
- Moses, Rafael, "Şiddet Nerede Başlıyor?", çev. Ayşe Kul, *Cogito*, 1996, İstanbul, sayı: 6-7, Kış-Bahar.
- Müslim b. Haccac, *es-Sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs.
- Nehhâs, İmam Ebu Cafer, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sabunî, Mekke, h. 1409.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *el-Müctebe mine's-Sünen*, thk. Abdulfettah Ebu Gûdde, Mektebetu Matbuâti'l-İslâmiyye, Halep, trs., ikinci baskı.
- Neysâbüri, Hafız Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hakim, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Ömer, Ahmed Muhtar vd., *el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-Esasi*, el-Munazzametu'l-Arabiyye, 1989.

- Parkin, David, "Şiddet ve İrade", *Antropolojik Açıdan Şiddet*, çev. Dilek Hattatoğlu, Ayrıntı Yay., trs.
- Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Gayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Tahran, trs., ikinci baskı.
- Redhouse Sözlüğü*, İngilizce-Türkçe, İstanbul, 1984.
- Rıza, Muhammed, *Muhammedun Resûlullah*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1966.
- Rıza, Muhammed Reşid, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakim (Tefsiru'l-Menâr)*, Dâru'l-Marife, Beyrut, trs., ikinci baskı.
- Said, Cevdet, *İslâmî Mücadelede Şiddet Sorunu*, çev. Halil İbrahim Kaçar, Pınar Yay., İstanbul, 1995.
- Sehâvî, Şemsuddin, *et-Tuhfetu'l-Latife fi Tarihi'l-Medine*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Şehristanî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekir Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Dâru'l-Maârif, Beyrut, trs.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, h. 1405.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd., Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, trs.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Yay., Ankara, 1988.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed, *el-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, h. 1415.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul, trs.